

299075

675 111

A középső felvidék szerepe
tudományosságunk történetében.

Berzeviczy Albert-től.

**MTA
KIK**

ről Halász Géza, a hetedik nagy-gyűlés munkálatainak szerkesztője következőkép emlékezett meg: «Bártfától azon közmeggyőződéssel vettünk búcsút, mikép ezen szabad kir. város mind természet- s történettani nevezetességei, mind polgárainak a tudomány s vendégek iránt mutatott szeretete miatt teljes mértékben megérdemli, hogy egykoron gyűlés helyéül tüzessék ki. Quod faxit Deus!» *

Ime a jóslat és a kívánság teljesült s midőn én e kettős, személyem és szűkebb hazám szempontjából nyilvánított köszönet szavával nyitom meg a vándorgyűlést, ebből a hálából — mint jeleztem — egy jogot is óhajtanék meríteni: azt a jogot, hogy megnyitó beszédemben első sorban hazánk e vidékével s annak főleg a hazai tudományos élet terén vitt szerepével foglalkozzam, indokolva ezzel is azt az érdeklődést, mely hazánk tudományos férfiai-nak oly jeles gyülekezését vezérelte immár ismételt ízben erre a vidékre.

A természet- és néprajzi viszonyok hasonlatossága s a történelmi hagyományok és visszaemlékezések közössége szempontjából hazánk területét az adminisztratív beosztástól eltérő módokon is tagolhatjuk és foglalhatjuk össze. Így azt találom, hogy az éjszaki felvidéknek az a középső része, a mely a galicziai határtól karéj alakjában terjed le a Tisza mente felé s Szepes, Árva, Liptó, Gömör, Abauj és Sáros területét egészen, Zólyomét és Zemplénét legnagyobb részében foglalja magába, a környező vidékektől sokban eltérő, a maga határozottan kidomborodó sajátásaival jól megkülönböztethető darabja hazánk földének úgy, mint népének.

Földrajzi jellegét ez a középső felvidék a magas Tátrától, a szepes-gömöri érczhegységtől és az eperjes-tokaji hegláncztól kölcsönzi, valamint attól is, hogy egész hazánkban ez az egyetlen terület, a mely a Keleti- és a Fekete-tenger közötti európai vízválasztó vonalába belesik, a mely körülmények összevéve megmagyarázhatóvá teszik flórájának s részben faunájának is nagy változatosságát. Néprajzi jellege a nyelvek és nemzetiségek oly erős vegyülésében nyilvánul, a minőt ezen a vidéken kívül csak a bánáság némely részeiben találhatunk: a szepesi németiség, az abauj-gömör-zempléni magyarság, a valamennyi megyére kiterjedő, de nyelvsajátságai tekintetében megoszló tótság és az éjszakkéleti részeket ellepő ruthenség e területet úgy nyelvi és népfaji, mint vallásfelekezeti tekintetben is sokkal tarkábban színezik, mint akár a nyugati, akár a keleti szomszédságot. S végül e terület kulturájának egész fejlődésén mély nyomokat hagytak hátra bizonyos jellegzetes történeti események és korszakok, így különösen a nagyszámú városokba való letelepülése az ipart és kereskedelmet üző idegen elemeknek, a Lengyelországgal való sokszoros vonatkozások, az itt már Bocskay idejében is különös hevességgel dult vallási harczok, valamint az a tény, hogy ez a vidék volt két nagy nemzeti fölkelés vezérének tulajdonképeni szűkebb hazája: a Thököly Imrée és a II. Rákóczy Ferenczé.

A középső felvidéknek már ezekben a fő jellemvonásokban is kifejezett érdekességét fokozzák a természeti rendkívüliségek, melyek benne bőven találhatók. Itt vannak Magyarország legmagasabb hegycsúcsai, csak itt található hazánkban tulajdonképeni alpesi Flóra, itt tündökölnék a rejtélyesen szép havasi tengerszemek; ezt a területet áztatja az a két folyó, a Poprád és a Dunajecz, a mely Magyarország egész folyamrendszerétől különváló irányt követ; csak itt, és egész világrészünkben sehol másutt nem terem a nemes

* A VII-ik nagygyűlés munkálatai, 58., 132., 278.. lapok.

opál, még pedig ugyanabban az eperjes-tokaji heglánczban, a melynek legalsóbb lejtőin a világ egyik leghíresebb borát termesztik. Sehol másutt hazánkban annyi és oly nagy csepkő és jégbarlang nincs, mint e tájon: elég Aggtelek, Dobsina, Szepes Béla nevét említeni; az ó-ruzsini mészkőbarlang pedig történelőtti korok emlékeül szolgáló leletei által vált nevezetessé. Vándorgyűléseink szakferfiait különösen érdekelhetik a gyógyerős ásványforrások, melyek ily nagy mennyiségben az országnak talán egy részében sincsenek összehalmozva s melyeknek némelyike legrégibb és leghíresebb fürdőtelepeinktől veszi nevét, míg a ránci időszak szökőforrás mint természeti jelenség mondható Közép-Európában egészen rendkívülinek. Végül a természet és a letűnt századok nyomai ritka tájképi szépséget is kölcsönöztek a középső felvidéknek; a Tátra égbemeredő csúcsai, a Kárpátok határheglánczának bennünket itt is környező sóhajtó, zugó fenyveserdeje, a hegyi rétek mindig üde, smaragdzöld színe, a festői sziklák közt elterülő tavak és zuhogó patakok, a Dunajecz és a Hernád folyásának, a sztraczenai, hermaneczi és szádélői völgynek híres szépségei, a legbájosabb hegyvidékekre a romantika varázsát ömlesztő megszámlálhatatlan várromok s mindezeket túl Abauj és Zemplén mosolygó, termékeny rónaságai: mind itt vannak egyesítve, mintha egymás közt vetélykedve akarnák a festő ecsetjét s a költő tollát is versenyre indítani.

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése méltó figyelemben részesítette a középső felvidéket eddig is; ez ötödik összejövetele, melyet e vidéken tart; megelőzték ezt az 1842-iki besztercebányai, az 1846-iki kassaeperjesi, az 1867-iki rimaszombati s az 1888-iki tátrafüredi vándorgyűlések, melyek alkalmával tudósaink e területnek majdnem minden, a tudomány szempontjából csak némileg nevezetes helyét meglátogatták s természettudományi megismeréséhez és leírásához számos nagybecsű adalékkal járultak.

Ha vándorgyűléseinket hazai tudományos életünk mérőföldjelzőinek tekintjük — s joggal tekinthetjük is azoknak, — egy ily mérőföldjelzőnél megállva talán illő vissza is tekintenünk a pályának már régebben befutott részére; illő a felett is elmélkednünk, hogy az a vidék, a melyet fölkerestünk, a mely munkálkodásunkhoz hajlékot, segédkezet, vizsgálódásainkhoz anyagot nyújt, milyen szolgáltatokat tett régebben nem csupán a mi szaktudományainknak, de általán a magyar tudományosságnak? s mennyivel járult ahhoz, hogy tudományos életünknek sikerült elérnie azt a magaslatot, melyről ma az elmúlt idők kezdeményeire és küzdelmeire visszapiillantunk?

E kérdés vizsgálatának eredménye, — melyet bátor leszek lehető rövidséggel önök elé tárni, — azt hiszem a localpatriotismus minden látszatának elhárításával fogja igazolni azt az előbbi állítást, mely szerint vidékünk, tudományos életének multja szempontjából is méltó a magyar tudósok figyelmére és rokonszenvére.

Nemzeti történelmünk első korszakaiban a tudománynak egyedüli művelője, az ismereteknek egyedüli terjesztője az egyház volt. Mert a kultúra is szívesen keres járt utakat és mert az első művelő befolyás a hittérítés első munkájával együtt hozzánk délnyugat és nyugat felől, Olasz- és Németországból hatolt be, ezért látjuk a művelődésnek első intézményeit is hazánkban a régi Pannonia területén vagyis a Dunántúl s feljebb is a nyugati széleken keletkezni. Egyes apátságok és káptalanok már a XII. században jönnek létre az ország többi részeiben is, mint például a felvidéken Jászó, de igazi jelentőségét a felvidék ép úgy, mint Erdély is, hazánk kulturájának fejlődésében akkor nyerte, a mikor a középkor végén a mindinkább hanyatló kolostori

iskolák hatáskörét elfoglalni igyekeztek a külföldi telepesektől alapított s mindinkább felviruló városokban létrejövő s világi tanerőktől vezetett iskolák; így a felvidéken mint korban legelsők Kassa, Lőcse és Eperjes iskolái.

A felvidék kulturhivatását mindazonáltal már a XII. század elején mintegy példázni látszik az a történeti tény, hogy Kálmán király a zemplénmegyei Tarczalon tartott országgyűlésen törölte el a boszorkánypereket s gyűjtötte meg kékpé a felvilágosodás fáklýját a vakhit, babona és szellemi korlátoltság sötétjében.

A felvidéki iskolák föllendülése s ezzel összefüggőleg szerepök a hazai tudományosság szolgálatában itt ép úgy, mint Erdélyben a reformációval függ össze. A legelső elterjedését Németországban nyert hitújítási mozgalom természetesen legelőször a német polgárságtól lakott magyarországi városközségekben talált követőkre, tehát az erdélyi szászság és a felvidék városaiban. Ezek népe különben is sűrű érintkezésben lévén németországi fajrokonával, az új vallásos tanok átvétele is gyorsan ment s mint Németországban, Schweizban, Hollandban, úgy nálunk is a hitújítás a maga terjeszkedésének legbiztosabb eszközét az iskolában, később az iskola mellett az irodalomban látta. A humanizmus összeegyeztetését a reformációval s ennek alapján, az újkor iskolarendszerének felépítését úgyis a német hitújítók segítői és követői: Agricola, Melancthon, Sturm és Trotzendorf végezték; a reformatio tanaival tehát annak magyarországi hívei ennek a tökéletesebb iskolarendszernek előnyeit is mintegy ráadásul kapták. Az új hit terjesztésében és védelmében való buzgalom az éjszaki felvidéken ép úgy, mint Erdélyben az új hitnek hódoló városközségeket, főneméseket és nemeseket mentől több s mentől jobb iskola létesítésére indította. Így jött létre az a más vidékekhez viszonyítva szinte aránytalanul sok iskola,* melynek számát idővel még szaporította az a körülmény, hogy a fenyegetett katolikus egyház részéről megindított úgynevezett ellenreformáció, átvéve ellenfelének fegyvereit, a nevezetesebb és látogatottabb protestáns iskolák ellensúlyozására sietett ugyanazon a helyen a maga iskoláját is felállítani s idővel sok esetben mindkét iskola állva maradt és a harcok lezajlása után békés versenyre kelt egymással. Azok, a kik ma iskoláink — különösen középiskoláink — területiális elhelyezése fölött pálczázt törnek s a felvidéket, valamint általán az országszéleket és a nemzetiségi vidékeket iskolák tekintetében túlságos kedvezésben részesülőeknek tüntetik föl, feledik, hogy ezek a felvidéki iskolák majdnem minden esetben nem fejedelmi- vagy kormánykegy, nem a ma minden lépten-nyomon segítségül hívott állam alkotásai, hanem a polgárok áldozatkészségéből jöttek létre. Elbámulunk az áldozatok, a bőkezűség fölött, a melylyel némely felvidéki város polgársága, sőt a megyei nemesség is a XVI. és XVII. század folyamában iskoláit létrehozta, fentartotta s gyakran a vallási harcok viharától elsöpört alkotását új áldozattal másodszor, harmadszor is virágzásnak indította. Főnemések és nemesek falusi curiájukban úgynevezett nemesi iskolákat állítottak, melyekbe a szomszédságból összesereglettek a tudányszomjas ifjak s főképp a városoknál rendszerre vált, hogy jelesebb fiaik kiképzésének befejezése érdekében őket községi költségen küldtek külföldi egyetemekre.

A külföldi iskolázás, mely a kereszténység befogadása óta szokásos volt hazánkban, s a mely a középkor századaiban legnagyobb előszeretettel az olasz egyetemeket kereste föl, a reformáció hatása alatt fokozódó mértékben a

* Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században, 6. l.

németországi és hollandi, később az angol egyetemek felé is kezdett irányulni. Ezek mellett Krakkó egyeteme is sok magyart fogadott magába épen a felvidékiek közül, kik különben is — a már említett áldozatkész pártfogóságok segítségével — nagy contingensét szolgáltatottak mindig a külföldön iskolázó magyarságnak. Míg a XV. század végén és a XVI. század elején a felvidéki városi iskolák majdnem kizárólag külföldről kapták a jelesebb tanerőket, később ezek helyét nagy sikerrel oly bennszülöttek váltják fel, a kik magasabb kiképeztetéseket a külföldön nyerték;¹ így értékesítették a felvidéki iskolatartók magukra nézve kétszeresen a külföldi szellemi központokkal való összeköttetéseiket.

A felvidéki iskoláknak jelességükön alapuló hírnevükön kívül még némely más körülmény is kölcsönzött később vonzerőt; az egyik a convictusok létesülése volt, melyek — főleg katolikus részről felállítva — előbb arra szolgáltak, hogy a vallási harcok és fölkelések által megingatott személybiztosság idejében ne csak ellátást, de a szükséghez képest biztos menhelyet is nyújtsanak, s később épen az e küzdelmek miatt hanyatlásnak indult gazdasági viszonyokkal küzdő nemesi osztály fiainak — alapítványaik segítségével — olcsó neveltetését tették lehetővé.² Egy másik körülmény, mely ez iskolák vonzóerejét növelte, az a meghonosodott szokás volt, hogy a magyar vidékek fiait, mint mondani szokták, «német szóra» az akkor még jobbára németajkú felvidéki városok iskoláiba szokták volt küldeni, gyakran «cserébe» is, kivált ha egymáshoz közelebb eső helyek forogtak szóban.³

«Servire Deo regnare est», e mondást iratták a párisi hotel de Cluny egyházi alapítói az épület homlokzatára. E mondás teljesen kifejezi a nagy vallási mozgalmak ama nem mindig bevallott irányzatát, a mely a vallás terjesztésében, védelmében és megerősítésében mindig egyúttal a politikai befolyás és uralom biztosítására is törekedett. Ez a törekvés véres harcokhoz s a tulajdonjogi fogalmak veszedelmes megzavarásához juttatta el nálunk is azt a mozgalmat, a melynek tulajdonképen a lelkiismereti szabadság közös talaján tisztán a szellem fegyvereivel kellett volna megvívni. De bármennyire fáj-laljuk is ezeket a harcokat s azok áldozatait, mégis bámulattal vegyes megnyugvással kell constataálnunk, hogy azok végkifejlődésökben hazánk szellemi életének főkép az iskola és az irodalom útján oly föllendülését eredményezték, a minő a vallási versengések nélkül aligha lett volna elérhető és ebben — mint még közelebbről is meg fogom világítani — nagy, igen nagy részök volt a felvidéki iskolák fentartóinak és vezetőinek. «Inter arma non tacuerunt Musæ!» Az egymást üldöző, vándorlásra, elrejtőzésre kényszerítő iskolákban kiirthatatlanul élt a szellemi művelésnek és művelődésnek, a hit- és ismeretterjesztésnek az elnyomatástól és küzdelemtől csak megacélozott ösztöne, mely a pusztulás és fegyverzaj, gyakran éhínség közepette, minden nélkülözés és sanyarúság mellett is mindig fentartotta, ápolta és tovább adta a tudomány Vesta-lángját.

Mert a vallási mozgalmakkal és az iskolai tanítással karöltve járt az irodalom művelése és terjedése is. A XVI., XVII. században alig van írónk, ki lelkész vagy tanár ne lett volna. A bibliafordítások, egyházi beszédek, hittani vitairatok és iskolai czélokra szolgáló útmutató vagy tankönyvek,

¹ Molnár A.: id. m. 325. l.

² Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 171. l.

³ Molnár A.: id. m. 318. l.

iskolai ünnepélyekre készült vitatkozások és beszédek s végül iskolai színjátékok összevéve majdnem kimerítik e korszakunk irodalmát. És ezen a téren is a mi középső felvidékünk a vezető szerepek egyikét viszi. A Mátyás korabeli Hess András-féle nyomdának rövid élete után az országban sokáig nem volt nyomda, s hogy ebben az időben a magyar írók munkái legnagyobb-részt Krakkóban kerültek sajtó alá, az főképp abban leli magyarázatát, hogy ezeknek az íróknak tekintélyes része a Lengyelországgal határos éjszaki felvidéken működött. Magukat a felvidéken keletkezett nyomdákat hazánkban csak néhány erdélyi, úgyszintén a debreczeni, nagy-szombati, nagy-váradi s egy pár vándor nyomda előzi meg. A XVI. század vége felé már működik a könyvsajtó Bártfán, a XVII. században Beszterczebányán, Lőcsén, Kassán, Eperjesen is.¹ A nagy bibliafordító Károli Gáspár Gönczön lelkészkedett, bibliája az abaújmegyei kis Vizsoly helységben volt főüri áldozatkészségből először a közhasználatnak átadva; Kassa és Sárospatak egy időben a protestáns hitvédők irodalmi főhadiszállásai voltak; a kassai Alvinczyvel való polemiája szolgált bevezetésül Pázmány Péter hatalmas hitirodalmi munkásságának.

Ez vázlatos képe annak a szellemi életnek, mely a középső felvidéket a XVI—XVIII. századok alatt betöltötte. Megkísértem ezt a képet néhány localis színnel élénkíteni.

Itt van előttünk *Bártfa*. Kitünő történetírónk Fraknoi, a XVI. századbeli hazai és külföldi iskolázást tárgyazó munkájában így ír e város kulturai állapotáról a XVI. században: «Lakósainak száma jóval meghaladta a mostanit. A nagy piacot környező emeletes házakban lakó polgároknak a Lengyelországból átvetető kereskedelmi út sokféle alkalmat adott vagyonra szert tenni és a művelt külfölddel érintkezni. A piac közepén emelkedő városházából, mely a XVI. század első éveiben építve, a góth és renaissance styl átmeneti formáit tünteti föl, tekintélyes birák és tanácsnokok igazgatták a várost. Iskolája is híres volt. Már a XVI. század első éveiben szerepelnek számadásaiban a közpénztárból iskolai szükségletekre tett kiadások.»²

Hogy Bártfán a könyveket már régen megbecsülték, tanusítják a dóm-nak a XIV—XVI. századból való könyvrégiségei, míg a szekrény, melyben őriztetnek, maga is nevezetes emléke a magyarországi gothika iparművészetének s talán szintén egyik hirdetője annak a köztudomású ténynek, hogy itt legkorábban keletkeztek hazánkban műfaragással, valamint egyházi festéssel foglalkozó műhelyek

Mint Fraknoi is kiemeli, Bártfa hazánk ama helyeinek egyike, melyeken az iskolákra vonatkozó legkorábbi hiteles följegyzéseket őriztek meg. Ezek szerint 1506-ban György baccalaureus volt itt tanító; 1517-ben már Eck Bálint működik mint ilyen, a ki a bajorországi Lindauból származott s egy ideig a krakkói egyetemen a költészettan tanszékét foglalta el; tanítóból jegyzővé, jegyzőből polgármesterré lett Bártfán.³ Ez körülbelül az első konkrét esete annak a XVI. és XVII. században nálunk meghonosodott gyakorlatnak, hogy kiválóbb iskolamestereiket a városok legmagasabb közigazgatási és bírói hivatalaikra emelték, a mi mindenestre szintén szép példája a tudományos műveltség és a tanítói érdemek megbecsülésének. 1512-től 1546-ig Eck Bálint

¹ Hellebrant Árpád cikke a Beöthy-féle magyar irod. tört. I. köt. 153—157. l.

² «Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században» című művében 9. l.

³ U. o. 185. l.

egész sorát a költői, költészettani, történeti s egyéb munkáknak adta ki, melyek mind Krakkóban nyomattak s mind latin nyelvűek, mint a hogy akkor a tanítás nyelve is kizárólag a latin volt.

1534-ben Bártfa iskolái úgy látszik még alatta állottak az eperjesieknek, melyekre mint mintákra hivatkoznak.¹ A viszony azonban csakhamar megváltozik Stöckel Lénárd föllépésével s a reformáció elterjedésével, mely egyik legelső magyarországi zsinatát Bártfán tartotta.

Stöckel Lénárd Bártfán 1510 körül született, mint tekintélyes polgár fia; atyját korán elvesztvén nélkülözésekkel küzdve folytatta tanulmányait előbb Kassán, majd Wittenbergben, hová a lelkére mély benyomást tett protestáns tanok vonzották. Magok Luther, Melanchthon, Agricola lettek tanárai s nemcsak tanárai, de — fölismervén tehetségét — pártfogói s jóakaró barátai is. Eislebenben, Luther szülőhelyén tanítóskodott, majd meg Melanchthon valamely fejedelmi család fiai mellett szerzett neki nevelői állást. Ily helyzetben találta szülővárosának meghívása a városi iskolaigazgatói állásra; Stöckel mint látszik soká küzdött magával, ottani feladataival sem szakítván szívesen, haza vágyódásának is nehezen állván ellen. Melanchthon maga írt a bártfaiaknak, kérve, hogy védenézet hagyják Németországban. Becsületére vált a bártfaiaknak ép úgy, mint Stöckelnek, hogy 1539 nyarán a jeles fiatal pädagogus tényleg visszatért szülővárosába s itt átvette az iskola vezetését.²

Tanítói jelessége és hírneve csakhamar nagy tekintélyhez és népszerűséghez juttatták a bártfai iskolát. Iskolai törvényeket dolgozott ki, melyeket siettek más iskolák is — első sorban az eperjesi — magukévá tenni.³ E törvényeket mély vallásosság, szigorú erkölcs és rend követelése jellemzik; a tanítás úgy látszik főképp a lelkészi hivatást tartotta szem előtt; az iskola eleinte csak két osztálynak volt tervezve, később azonban philosophiai czímén harmadik osztály is járult hozzá s kétségtelen, hogy a Stöckel intézete már ez időben gymnasiumnak volt tekinthető.

Bártfát a «magyar Wittenberga» elnevezésre bizonyára nem csak iskolájának kiválósága, de az a szerep is érdemesítette, a melyet Stöckel Lénárd a magyarországi protestantismus fejlődésében vitt, mint az úgynevezett «confessio pentapolitana» az öt felvidéki város (Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse, Kis-Szeben) közös hitvallásának szerkesztője. Hogy azonban az ő és iskolájának pädagogiai tekintélye és hírneve mily nagy volt, azt legjobban bizonyítja az, hogy kiváló katolikus férfiak is ide küldték fiaikat vagy rokonaikat iskolába, — mint Verancsics Antal egri püspök unokaöccsét Domitius Jeromost,⁴ — s hogy Stöckel fiai vagy névrokonai és tanítványai hosszú időn át a legkeresettebb tanítók voltak a felvidéki városok iskoláiban.

Kétségtől a Stöckel működése adta meg Bártfának a XVI. században iskolai tekintetben azt a jelentőséget, a mely megmagyarázhatóvá teszi, hogy midőn Miksa király 1571-ben egy katolikus főiskolának az éjszaki felvidéken való föllállítását tervezte, a pozsonyi kamara javaslatával szemben, mely Lőcsét ajánlotta, a kassai kamara Bártfát jelölte ki helyéül a felállítandó tudományos intézetnek, mely azonban akkor létre nem jött.⁵

¹ Vandrák András: Az eperjesi ev. collegium multjának és jelen állapotának vázlatos rajza, 4. l.

² Fraknoi: i. m. 70. s köv. l.

³ Hörk József: Az eperjesi ev. ker. collegium története III. kötet, 385. lap.

⁴ Hörk: id. m. I. köt. 34. l.

⁵ Fraknoi: id. m. 33. l.

Bártfa iskolaügyi jelentősége s tanítóinak irodalmi működése és összeköttetései szolgálnak magyarázatául annak is, hogy itt keletkezett a középső felvidék első állandó nyomdája 1580 táján, mert az első bártfai nyomtatványok, melyekről tudomásunk van, ebből az évből valók. Itt láttak napvilágot Wagner Márton Apológiája, Sculteti Severin és Stöckel Lénárt munkái, Soóvári Soós Kristóf Postillája még a XVI. században, a következő században pedig több hírneves eperjesi rector, ú. m. Pomarius, Ladiver Illés, Rezik János alkalmi értekezései és egyéb művei; itt nyomtatták 1641-ben Laska János ref. lelkésznek Justus Lipsius után írt hat könyvét a polgári társaság tudományáról, s e helyen említhetem föl, hogy a XVIII. század elején egy bártfai ügyvéd, Czvittinger Dávid késztette az első betűrendes összeállítását a magyar írók és tudománykedvelők életrajzainak «Specimen Hungarice literatæ» czim alatt, mely azonban már Frankfurtban jelent meg.¹

Bártfa példája után indulva nehezebb küzdelmek daczára tartósabb virágzásra tudta juttatni iskoláját *Eperjes*. Itt városi iskolának nyomai — mint Hörk József kimutatta² — már 1440-ben vannak, de csak egy évszázaddal később, mikor már a Luther hitét valló virágzó egyházközség létezett a városban, indul meg Eperjes változatos iskolatörténete, melynek főbb mozzanatai a felvidék szellemi életének a XVI—XVIII. században legtipikusabb jelenségeiül tekinthetők.

1534-ben az evangélikusoknak már gymnasiumuk volt, melyben az elemi tanítókon kívül két, sőt három tanár működött, kiket a város fizetett.³ Valószínűleg a bártfaiak példáján felbuzdulva 1550 táján az eperjesiek a tordai származásu, Wittenbergben képzett s Melanchtontól ajánlott Tordai Gelei (vagy Gyalu) Zsigmondot hívták meg iskolaigazgatónak, ki sajátképen az orvostudományok doktora volt, már Páduában feltűnt egy beszédjével, az eperjesi iskolát szép hírnévre emelte, később azonban Miksa király szolgálatába lépett s neki ajánlotta Galeotti Martiusnak általa kiadott s Mátyás király bölesmondásaira vonatkozó commentárját.⁴ Utóbb a Stöckel tanítványa Fabinyi Lukács s azután a jeles theologiai író Scultéti Severin szerepelnek mint eperjesi rectorok, mely állását az utóbbi Bártfa lelkészi hivatalával cserélte föl. Utódja a németországi Bocacius (Bock) János lett, ki mint humanista költő saját változatos sorsát ebben az epigrammában énekelte meg:

«Praga mihi laurum, titulos Vitteberga Magistri,
Hungaria officium, conjugemque dedit.»⁵

Költeményeiért ugyanis Rudolf császár poéta laureatussá nevezte ki; az eperjesi rector nehéz kenyerét egyébiránt nem soká ette, mert Kassán, hová szintén mint iskolaigazgató ment, városbíróvá választották meg s később Bocskay mellett diplomata és Bethlen Gábor mellett udvari történetíró lett.⁶

A XVII. századba az eperjesi iskola már mint «celeberrimum gymnasium» lépett át, de ez a század mégis végzetessé vált rá nézve, épen rohamos felvirágozása következtében.

Miután Comenius tervezett meghívása hitfelekezeti aggályok miatt elma-

¹ Bihari Péter: Általános és hazai művelődéstörténet II. 560. l.

² Id. m. I. köt. 19. l.

³ Molnár A.: id. m. 329. l.

⁴ Fraknoi: id. m. 90. l.

⁵ Hörk: id. m. I. kötet, 49. l.

⁶ Hegedűs István ciklik a Beöthy-féle irod. történetb. I. köt. 177. l.

radt, az eperjesiek a morva Mathæidesz Jánost, majd a theologiai vitázó iratairól nevezetes Horváth Andrást s ez után a merész és becsvágyó Bayer Jánost tették meg iskola-igazgatójukká.

Ez időben az iskola látogatottsága már annyira emelkedett hogy alig tudták a tanulókat elhelyezni; tekintélye országszerte nagy volt, pártfogói voltak úgy a vármegyei nemesség, mint különösen a város, melynek hatóságában a protestánsok oly erőseknek érezték magukat, hogy a katolikus iskola czéljaira átengedendő, épület ügyében legfelsőbb helyről hozzájuk intézett felszólításra nem is feleltek,¹ s a melynek feje, főbírája éppen akkoriban egy nagy képzettségű ember volt, ugyanaz a Weber János, a ki nemcsak mint több latin munka írója, de mint a felsőmagyarországi gyógyszerészeti jog gyakorlója s a murányi Venus, Széchy Mária házi orvosa is ismeretes volt, s különösen az orvosok körében országszerte nagy tekintélynek örvendett.² Bayer igazgatótól indult ki az a törekvés, hogy az eperjesi iskola, mely úgvis felölelte már az összes humaniorákat, külsőleg és névleg is lyceum jellegével ruháztassék fel s megfelelő épületet kapjon. Valószínűleg ő maga dolgozta ki azt az emlékiratot, mely az eperjesi iskolának mint «Lyceum Fragarium»-nak kifejlesztéséről szól, illetőleg abban az irányban érvel, hogy a felvidék számára létesítendő főiskolának nem lehet alkalmasabb helyet találni Eperjesnél, a mely város — mint mondja — az ország műveltebb részének éppen középen fekszik, (in medietudine cultioris Hungariæ) a melynek lakosai négy nyelvet beszélnek, t. i. németül, magyarul, tótul s a legtöbben latinul is, a tudományoknak s tanulóknak barátai, s a hol «az élénk kereskedelmi forgalom legkönnyebben nyújt a tanulóknak arra is alkalmat, hogy szüleiknek, barátaiknak leveleket küldjenek s maguknak a szükségeseket beszerezzék.»³

Ezt az emlékiratot a felvidéki protestáns rendek 1665-ben megtartott gyűlése elé terjesztették, a mely lelkesedéssel határozta el az eperjesi evangélikus főiskola felépítését s e célra a gyűjtést mindjárt nagy eredménnyel meg is indította, úgy hogy a következő évben már az új collegium alapja le volt téve. Ekkor azonban I. Lipót király tiltakozó rendeletet küldött le a város-hoz, felvilágosítást kívánván szándékai felől s kijelentvén, hogy felsőbb fokú iskola, azaz akadémia állítása, az ő uralkodói jogkörébe tartozik, illetőleg az ő engedélyétől függ. Az eperjesiek siettek megnyugtató felvilágosítást adni, bizonygatták, hogy nem szándékuk akadémiai jellegű intézetet létesíteni, egyúttal azonban hangsúlyozták, hogy gymnasiumukat «egész a végig» védelmezni fogják.⁴ A vihar ezúttal elmaradt s az új épület felavatása nagy, egészen egyetemeszerű ünnepélyességgel ment végbe 1667 októberében, mely alkalommal az intézet új főigazgatója, a Magdeburgból behívott Pomarius Sámuel fényes latin beszédet mondott, apostrophálván a megjelent előkelő egyéneket s az intézetbe belépendő új növendéket is: gróf Tököli Imrét. A collegiumnak ekkoriban már sok erdélyi és külföldi tanulója is volt, alumneuma is fennállott, s hogy a szokásos «jus naturæ et gentium»-on kívül valamelyes mértékben a magyar közjogot is tanították, arra Panerazius Mihály akkori tanár Kassán megjelent művéből: «Tractatus... juris publici regni Hungariæ.»

¹ Hörk: id. m. I. k. 64. l.

² Latkóczy Mihály: A humanismus egy elfeledett nő alakja (Elisabetha Joanna Weston.) 4—5. l.

³ Hörk: id. m. III. köt. IV. s. köv. l.

⁴ Molnár A.: id. m. 336. l.

következtethetünk, mely az addig megjelentek között a legjobb magyar közjogi munka.¹

Az öröm azonban nem sokáig tartott, mert az ellenhatás már fel volt ébresztve s a legfelsőbb körök annak megnyerve. 1671-ben Spankau tábornok egy küldöttség kíséretében a collegium új épületét állítólag királyi magtárul foglalta le, az azonban csakhamar a jezsuitáknak adatott át residentiaül, s miután a protestánsok a régi épületben folytatták a tanítást, két évvel később Volkra tábornok egy éjjeli támadással foglalta el a protestáns templomot és iskolát, a papokat és tanárokat száműzte, az evangélikusok vallásgyakorlatát és tanítását erőszakosan megszüntette s a protestánsokból álló városi tanácsot is feloszlatta.

Zivataros idők következtek be most Eperjes iskolaügyében, melyek egész a XVIII. század közepén túl eltartottak; a Tököli-féle fölkelés rövid időre visszaállította a protestáns egyházat és iskolát s viszont elűzte a jezsuitákat, de a város kegyetlenül lakolt ezért a Caraffa-féle rémuralom alatt, melynek a collegium legnagyobb pártfogói áldozatúl estek. Később II. Rákóczy Ferencz, ki buzgó katolikus létére a protestánsok szerzett jogait mindenütt nemcsak tiszteletben tartotta, de érvényre is emelte, ismét visszaadta a collegiumot építőinek, de a szathmári béke után megint az előbbi állapot állott be s a protestáns és jezsuita iskolák így depossedálták egymást váltakozva, kölcsönösen, miközben a vesztés fél bujdosni volt kénytelen, a minek keserveit élénk színekkel festette le 1714-ben Mathæidesz Sámuel igazgató e vallomásában: «A szabad ég alatt, hol fejemet sem volt hol lehajtanom, csikorgó télen és forró nyáron, egyik szállásról a másikra üzetve, kertekben, utóbb sátrak alatt, nyomozásoknak, vádaknak kitéve, ezer egyéb kellemetlenség közt viseltem hivatalomat.»² Még az üldözések megszűntével is a protestánsok iskolája mindenféle ideiglenes helyiségekben működött egész 1784-ig, a mikor végre — József császár idejében, — sikerült az általok épített collegiumot árverésen megvenniök s így oda újra behelyezkedniök.

A megpróbáltatások e nehéz idejében is a rectori tisztet több kiváló s úgy pædagogiai, mint irodalmilag érdemesült férfiú vitte. Így Ladiver Illés, a jeles pædagógus és bölcész, ki az aristotelesi metaphysika kézi könyvén kívül számos egyéb munkát is írt, melyek részint Bártfán, részint az akkor már szintén virágzó nyomdával bíró Lőcsén és Kassán jelentek meg; így a nagynevű Rezik János, a ki a Rákóczytól visszaállított collegium első igazgatója volt s előzőleg hosszú időt töltvén a poroszországi Thornban, a Sturm János hívei között, az ő tanrendszerét ültette át Eperjesre; munkái közül legáltalánosabb érdekűek csak kéziratban levő Gymnasiologiája, mely a magyarországi ág. evangélikus iskolák azon kori s megelőző állapotaira nézve a legkimerítőbb, sőt majdnem egyetlen forrásmunka, s a «Laniena Eperjesiensis» (az eperjesi mészárlás) cím alatt összefoglalt leírása a Caraffa-féle vértörvényszék működésének.³ Irodalmi neve volt Fábry Gergely rectornak is, ki szintén császárilag megkoronázott poéta laureatus, sok költemény és dal s néhány iskolaügyi és nyelvészeti dolgozat szerzője volt.⁴

Az eperjesi collegium viszontagságos korszaka végén az evangélikusok

¹ Molnár A.: id. m. 343. l.

² Vandrak A.: id. m. 16. l.

³ Magazin für Geschichte, Statistik u. Staatsrecht d. österreichischen Monarchie, 1808.

⁴ Hörk: id. m. III. köt. 341. l.

egyk legtekintélyesebb iskolája volt, teljes humanistikai tanfolyammal, philosophiával, theológiával és természetjoggal s a 200-at meghaladó tanulói létszámmal, a melyet akkor ez iskolák közül csak a késmárki lyceum haladott túl a felvidéken, de ezt is túl volt szárnyalandó Eperjes később, a XIX. század folyamában. Ezt az intézetet — úgy mint az evangélikusokét általán — az jellemezte a jezsuitákéval szemben, hogy benne nagyobb tért engedtek a modern tanulmányoknak, különösen a földrajznak, történelemnek és szám-tannak,¹ sőt Bayer János már XVII. század második felében tanításában annyira elmélyedett a természetrajz részleteibe, hogy — Rezik szerint — a szülők zugolódni kezdtek miatta.

Az előadottakból kiviláglott már az is, hogy a Jézus-társaság Eperjesen egész a szathmári béke idejéig csak a protestáns gymnasiummal váltakozva tudta iskoláját működésnek indítani; a vége az lett, hogy megmaradt mindkettő; a jezsuitáknak 1716-ban már nemcsak kifejlett teljes gymnasiumuk, de convictusuk is volt, mely utóbbi azonban később megszűnt, s mikor a rendet XIV. Kelemen pápa 1773-ban feloszlatta, gymnasiumát a minoriták vették át, de csak rövid időre, mert a kormány 1789-ben megszüntette e tanintézetet s a városnak sok utánjárásába került a katolikus gymnasium újbóli megnyitásának kieszközlése.²

Míg az ágostai evangélikusoknak felvidéki anyaiskolájává, — mely hitközségeiket lelkészekkel, népiskolaikat tanítókkal látta el s középiskolaiknak is irányt adott, — hova-tovább az eperjesi intézet fejlődött ki s e mellett még késmárki és löcsei lyceumaik vittek nagyobb szerepet: az evang. reformátusok főiskolája a felvidéken a *sárospataki* lett, nevezetes úgy az ifjuság művelése, mint a tudományos irodalom gyarapítása terén s még különösen az által is, hogy történetéhez a XVII. század legnagyobb pädagogusának neve s működése fűződik.

Ezt az intézetet 1531-ben Perényi Péter alapította, egyik elsője azoknak a magyar főuraknak, a kik a reformatiót nemcsak elfogadták, de buzgón terjesztették is. Patakon egyébiránt már a reformatiót megelőzőleg az Augustinus-barátoknak is volt virágzó iskolájuk.³ Perényi után Patak iskolájával együtt a Dobókra, majd meg a Lorántfiakra szállt és Lorántfi Mihály egyik leánya, Zsuzsanna, Rákóczy György neje révén a Rákóczyakra. Már a XVI. században tanították itt a hittudományt, a szentírás magyarázatát, a latin, görög és zsidó nyelvtant, a latin és görög remekírókat, a dialektikát, rhetorikát és a többi «szabad művészeteket». Az intézet convictussal is össze volt kötve, melyben a diákság érdekes, autonom szervezettel bírt s melyben — úgy mint a legtöbb akkori iskolában — a latin nyelv akkori gyakorlata érdekében a magyar nyelv használata tiltva volt, a mivel szemben azonban viszont kiemelendő, hogy tanárai már a XVI. században irtak magyar könyveket, mint Balsarati Vitus János, kitől theologiai és orvostani munkák maradtak fenn.⁴

Már I. Rákóczy György fejedelem a XVII. század elején arra törekedett, hogy a második neje kezével birtokába jutott intézetet ugyanolyan fényre és tekintélyre emelje, mint a minőnek a gyulafehérvári örvendett, s a Bethlen-collegiummal szemben állítson egy Rákóczy-collegiumot.⁵ Még többet tett

¹ Fináczy: id. m. 196. 206. I. Hörk: id. m. I. köt. 69.

² Ruby József: Az eperjesi kir. kath. főgymnasium története 1673—1890; 69—82 l.

³ Fraknoi: id. m. 33. l.

⁴ Ugyanott 375. s köv. l.

⁵ Molnár A.: id. m. 405. l.

azonban, özvegye Lorántfi Zsuzsanna, ki férje halála után egészen elhagyta Erdélyt s Patakra jött lakni, hol fiai benn az intézetben nevelkedtek, s a collegiumot úgy gondozta, «mint édes anya magzatát és dajka az ő kicsinydedit és igyekezett nevelni az ifjúságot Istennek és a szegény hazánkknak a szolgálatjára.»¹

A hollandi és angol egyetemről puritán vallási nézetekkel haza tért Tolnai Dáli János rector, és saját fia Rákóczy Zsigmond tanácsára hívta be 1650-ben Rákóczy özvegye Lengyelországból a morva származású Komenski Amos Jánost, ki humanista nevén mint Comenius ismeretes a tudományok s különösen a neveléstan történetében.

Négy évi magyarországi időzése alatt Comenius meg nem valósíthatta azokat az eszméit és terveit, melyeket maga elé tűzött; a «pansophikai iskola» szervezése töredékes kísérlet maradt, őt magát elkedvetlenítették a nehézségek, melyekbe ütközött, hitelvi félreértések és gyűlölködések, melyekkel találkozott,² de azért mégis nemcsak itteni működésének ténye s az a körülmény, hogy egyik legelterjedtebb és legnagyobb hatású művét, az «Orbis Pictus»-t itt írta, teszik Comenius sárospataki tartózkodását emlékeztetessé az «ars artium», a pädagogia magyarországi fejlődésének történetében, hanem emlékeztet és fontos volt az a hatás által is, melyet szelleme és iránya a sárospataki anyaiskolára s közvetve sok egyéb tanintézetre és tudományos életünkre általán gyakorolt.

Comenius idejövetele után van legelőször nyoma a történet és földrajz tanításának; valószínűleg e czélra hozatta meg Rákóczy Zsigmond az iskola számára nagy költséggel Amsterdamból Mercator atlaszát, s bizonyynyal a nagy tudós buzdítására gyarapította Rákóczy az intézet könyvtárát annyira, hogy az a XVII. században Magyarország és Erdély legbecsesebb könyvgyűjteményének volt elismerve.³ A Comenius idejére esik Sárospatakon a nyomda föllállítása; az iskolai erkölcsre vonatkozó szabályai (Præcepta morum) soká maradtak hazánkban érvényben s az ő tankönyveit, a «Janua linguarum»-ot s az «Orbis Pictus»-t az egész XVIII. századon keresztül mindkét protestáns felekezet több tanintézetében használták.

Tudományos rendszerének, pädagogiai hitvallásának igen sok becses része azonban az ő távoztával bizony veszendőbe ment ránk nézve s évszázadokra volt szükség, míg azok nálunk úgy, mint a külföldön is a nevelés-oktatás elméletében és gyakorlatában érvényesülhettek. Az anyanyelv méltatása a latin mellett, a nyelvtanításnak reál ismeretek közlésére való felhasználása, a gyermekek oktatása a nép szélesebb rétegeiben, vagyis a tulajdonképeni népiskola létesítése, a leányok iskoláztatása, az ismeretközlésnek a szemléltetésből való kiindulása, a természet megismertetésére való törekvés, a kézügyességi oktatás fölkarolása, az iskolának hygiénikus berendezése s a testi nevelés gondozása: mindezek az irányelvei a modern pädagogiának, melyeket — bár még a scholastikusokra emlékeztető dogmatizmussal — már Comenius hirdetett s a melyek kevés változtatással áthatották később a Rousseau és még később a Pestalozzi neveléstani rendszerét is,⁴ mindezek kétségkívül elhangzottak, sőt kísérletszerűen talán a gyakorlatba is átmentek itt, a mi felvidékünkön már a XVII. század közepén, a nélkül, hogy tényleges megvalósí-

¹ Felméri Lajos czikke a Beöthy-féle irod. tört. I. kötet 291. l.

² Berecz Gyula: Comenius Amos János élete és működése 34, 39. l.

³ Molnár A.: id. m. 410. l.

⁴ Pechány Adolf: Comenius, Rousseau és Pestalozzi, 9. l.

tásukkal az ország többi részeit vagy a külföldöt megelőzni képesek lettünk volna.

És még ha csak mint egy átvonuló tüneményt tekintjük is Comeniust nemzeti műveltségünk fejlődésének terén, kétségtelenül a legérdekesebb tünemények egyike, melyekkel történetünkben találkozunk. Korát túlszárnyaló szelleme, nagy tudománya, hosszú életének viszontagságai között mindvégig megőrzött fiatalos lelkesedése az előtte lebegő ideálokért őt valóban alkalmassá tették a tudomány apostolának szerepére. Lényének sajátos ellenmondásait pedig bizvást írhatjuk vajúdó kora és élete hányattatásainak rovására. Így némileg megmagyarázhatjuk azt, hogy ő, a Kopernicus és Bacon követője, a Galilei és Kepler kortársa, a ki mint pädagogus azt hirdette; «miért nem üjtük fel a holt könyvek helyett a természet élő könyvét?» mégis mélyen el volt merülve a középkor mystikus hagyományaiba, s ép úgy hitt Drabik barátja jövendöléseiben, mint a chiliasmusban, vagyis Krisztus ezer éves földi országlásának apocalipsisi jóslatában; hogy ő, ki az anyanyelvi oktatás fontosságának fölismerésével mondhatni megindítója volt a nemzeti iskola eszméjének, nemcsak vándorélete munkájával, de mindenben egyetemességre törekvő tanrendszerével s általános testvériesülésre irányuló vallási felfogásával is tulajdonképen kosmopolitikus világnézet szolgáltatásban állott.¹

Comenius távozása után csakhamar szomorú napok virradtak a pataki iskolára. Felosztatása, bujdosása, visszatelepedése Patakra, megostromoltatása s létért való nehéz, de végre is győztes küzdelmének minden mozzanata legérdekesebb fejezeteit tölti meg annak a szép könyvnek, melyet hazánk közoktatásának történetéről a korán elhunyt Molnár Aladár írt.²

Ez idő alatt is fényt vet az intézetre nem csak szívós ellenállása, de némely tanárának kimagasló működése is, mint például a Pósa-házy Jánosé, kit theologiai vitáiratai tettek nevezetessé, úgyszintén a különben nyugtalan és békétlen természetű ifj. Tsétsi Jánosé, ki bámulatos sokoldalúsággal elhanyagolt vagy sohasem tanított ismeretágakat élesztett föl, s tanított és művelt irodalmilag is új szellemben, így mathesist és természettant, Magyarország földrajzát, államisméjét, egyetemes és magyar történetet, Cartesius-féle bölcsészetet, természeti theológiát, a héber szent könyvek magyarázatát, sőt római régiségeket is.³ Patak tényleg a XVIII. században oly académiái jellegű intézetnek volt tekinthető, mely egy kis egyetemet pótolta.⁴ 1765/6-ban ebben az iskolában 400 studiosus tanult, közülök 320 togátus, vagyis papi vagy tanítói pályára készülő s csak 80 publikus.⁵ Ha e szerint Patak főjelentőségét a protestáns ecclesiák és iskolák vezetőinek nevelésében találjuk is, kétségtelen, hogy ennek az intézetnek szintén nagy része volt a XVIII. század végén bekövetkezett nemzeti újraébredés előkészítésében; eléggé igazolja ezt az a tény, hogy a magyar irodalom új korszakát megindított testőrök: Bessenyei, Czirjék, Barcsai, Báróczi, Naláczi és Baranyi Patakon, Debreczenben és Nagy-Enyeden tanultak éppen Bessenyei György kegyeletes melegséggel emlékezett meg mindig a pataki collegiumról.

Kassa a középső felvidék városai között az, a melyben a hitújítás legkorábban vert gyökeret, a mely azonban a katolikus ellenhatás győzelme

¹ Dezső Lajos: Comenius Á. J. emlékezete (Magy. Päd. 1892. ápr.) 139. s köv. l.

² Id. m. 431—448. l.

³ Molnár A.: id. m. 450. l.

⁴ Felméri id. czikke (Beöthy irod. tört.) 292. l.

⁵ Fináczy: id. m. 215. l.

következtében a XVII. és XVIII. század folyamában főképp mint katolikus főiskola székhelye vívott ki magának előkelő szerepet tudományos művelődésünk történetében.

A vagyonos és művelt Kassa sok gondot fordított már a XVI. század elején iskolájára, melyet már akkor gymnaziumnak neveztek s messze földről is főkértek. 1521-ben Coxe Lénárd, ki egykor VIII. Henrik angol király nevelője volt, vette át — miután rövid ideg Lőcsén is működött, — a kassai iskola vezetését; Stöckel Lénárd tanítványa volt ő maga is mint utódai s valószínű, hogy már ő kezdte az egyházi reform eszméit terjesztetni Kassán; az új tanok irodalma legalább kétségtelenül innen indult ki s a következő században vett nagy lendületet. Kassa protestáns iskolája időnkénti szüneteléssel főtartotta magát később is, még 1766-ban volt itt a reformátusoknak az elemi fokot meghaladó tanintézetök, de jelentősége olyan mértékben csökkent, a mily mértékben nőtt az itt már a XVII. század elején megtelepedett jezsuiták kezelése alatt 1636 táján működésnek indult katolikus iskola fontossága. Ez utóbbit fejedelmi s egyéb adományok gyarapították és 1660-ban Kisdi Benedek egri püspök emelte királyilag megerősített alapítványával egyetemi rangra.¹

A kassai egyetem, vagy helyesebben: «Studium generale» ama kor tanrendszerének megfelelően természetesen gymnasiumot is foglalt magában s három évi bölcsészeti és négy évi theologiai tanfolyamot. I. Lipót király arany bullája mindazokkal a jogokkal felruházta, melyek a kölni, bécsi, prágai, olomützi, mainzi, ingolstadt, gráci és nagy-szombati egyetemeket megillették; jogi és orvosi kara nem volt. A főiskola tartozékaül szolgált egy nemesi convictus is, mely Konszky Balassa Zsuzsanna Ungvárott tett alapítványának áthelyezéséből s más alapítványok hozzájárulásából eredett.

A jezsuiták azonban itt sem folytathatták zavartalanul működésüket; Thököly és Rákóczy ismételve elűzték őket s csak a szathmári béke után szilárdult meg ismét collegiumuk, míg nem a rend feloszlatása után Mária Theresia 1777-iki Ratio Educationisával az intézet új, academiai szervezetet kapott, mely a jogtanítást is felölelte.

A kassai «Kisdianum» legnagyobb virágzása korában mintegy 500 tanulót egyesített magában; tanítása megfelelt a Jézustársaság mindenütt következetesen alkalmazott rendszerének, melynek előnyei legalább a formai képzés tekintetében nem tagadhatók; érdekes, hogy az intézet évkönyvei 1748-ból — mikor a magyar nyelv tanítása még általában alig vitt szerepet, — főlemlítik, hogy a tanulók «oly serényen tanultak magyarul, hogy sokan, kik az év elején egy szócskát sem tudtak, az év végével szülőiknek örömet okoztak előhaladásukkal.»² A Kassán működött jezsuita tanárok közül figyelemreméltóbb tudományos irodalmi tevékenységet fejtettek ki Bossányi Farkas, Korneli János, Szerdahelyi Gábor, Turóczy László a történész, Timon Sámuel és végül Spangár András; ez utóbbi az első magyar irodalomtörténetet adta ki hazai nyelven 1738-ban Kassán.

Egyébiránt Kassa, melyet a XVII. században Apáczai Cseri János Buda, Székesfehérvár, Esztergom és Nándorfejérvár után Magyarország ötödik városaként említ,³ melynek szellemi életében az irodalmi tradíciók már Tinódi

¹ Ferenczy Zsigmond Jakab: Magyar irodalom és tudományosság története 211. l.

² Molnár A.: id. m. 236. l.

³ Bánóczy József ciklik a Beöthy-féle irod. történetb. I. köt. 318. l.

Sebestyén hosszas ottani tartózkodásával és munkásságával a XVI. században kezdődnek, melynek már a XVII. század első felében volt virágzó nyomdája, a hol a XVIII. század közepén főurak is, mint báró Orczy Lőrincz igyekeztek irodalmi babérokat szerezni, kiválóan alkalmas hely volt arra, hogy egyik szellemi központjául szolgáljon annak a nagy irodalmi mozgalomnak, mely a XVIII. század végén indult meg s a melynek egyik legemlékezetesebb jelensége a Bacsányi-Kazinczy és Baróti-Szabóból alakult «Kassai magyar társaság» és annak lapja a «Magyar Muzeum» volt.

Bártfa, Eperjes, Sáros-Patak, Kassa egy-egy típusa annak a fejlődés-menetnek, a melyet a középső felvidék városai hazánk tudományos életének történetében felmutatnak; ezek egyike vagy másikához csatlakozik a többi kisebb-nagyobb hely a maga hasonló vagy amazok hatása alatt álló viszonyai-val. Fejtegetésem kerete csak futólagos szemlélt enged meg ezek fölött.

Mindenekfölött jellemző az, mily sok helye a középső felvidéknek viszi föl a maga kimutatható iskolaügyi történetét egészen az újkor kezdetéig, sőt némelyik még azon túl is. A már megnevezett helyeken kívül Lőcsén és Kis-Szebenben már a XV. század közepén működött iskolákról van adatunk;¹ a szepességi Látókón 1500-ban fennállott karthausi iskoláról. A XVI. század első felében volt kimutatható iskolája Zólyomnak, Késmárknak, Rozsnyónak, Szepes-Bélának, Szikszónak, Libetbányának, Beszterczebányának, Szántónak, Liptó-Szt.-Péternek és Nagy-Idának; a XVI. század második felében: Szepes-Váraljának, Szepes-Szombatnak, Breznóbányának, Német-Lipésének, S.-A.-Ujhelynek, Csetneknek, Rózsahegynek, Tót-Lipésének, Jolsvának, Iglónak, Nagy-Sárosnak, Úrvölgynek, Homonnának, Dobsinának, Liptó Szt.-Miklósának, Király-Helmecznek, Leibitznek, Márkusfalvának, Sztropkónak, Szent-Iványnak, Tarczalnak, Göncznek, Káposztafalvának, Alsó-Kubinnak, Szepsinek, Nehrének, Tályának, Trsztenának és Berzeviczének.² Ezek között sok olyan nemesi iskola van, melyet többnyire protestáns családok tartottak fenn falusi birtokukon. Legérdekesebb az e nembeli iskolák között a nehrei (Sztrázsa) Szepes megyében, melyet a nagy utazásai és külföldi tanulmányai után hazájába visszatért Horváth Stansich Gergely állított fel gymnasiumi jelleggel 1590-ben s melyben ő maga is tanított,³ folytonos szellemi összeköttetésben állva Bártfa város iskolájának vezetőivel.

Idő folytán azonban sok virágzó iskola el is pusztult, vagy legalább is alászállott jelentőségében. Ilyenek voltak a most említett — többnyire rövid életű — felsőbb fokú falusi nemesi iskolák, ilyen több gymnasiuma részint a jezsuitáknak, részint a minoritáknak és kegyesrendieknek, részint a protestánsoknak, míg a specifikus magyar paulinus-szerzetrend maga is feloszolván, természetesen seminariumi és iskolái is megszűntek, vagy más kézre kerültek. Így például Liptó-Szt.-Miklóson, hol a Jézus-társaságnak még 1766-ban grammatikája és syntaxisa, úgyszintén convictusa volt, ma nincs semmiféle középiskola;⁴ hasonlóképen Csetneken, Dobsinán, Sajó Gömörben, hol viszont az ág. evangélikusoknak volt a trivialist némileg meghaladó iskolájuk. A reformatusoknak volt gymnasiumuk még 1670-ben Tokajban, Szikszón és Gönczön; ez utóbbi hely már Károlyi Gáspár működése által is nevezetessé vált, vala-

¹ Halász László: A lőcsei kir. kath. főgymnasium története, V. l. Fraknói: id. m. 109. l.

² Fraknói: id. m. 68—192. l.

³ Molnár A.: id. m. 31., 106. l.

⁴ Fináczy id. m. 174. l.

mint Székely István szintén reform. lelkesz által, ki az első magyar világtörténetet írta meg; Szecezi Molnár Albert is itt töltötte tanulói éveit egy részét a nagy bibliafordító szellemi befolyása alatt.¹ Tokajban a kegyesrendieknek is volt a XVIII. században grammatikai iskolájuk, míg breznóbányai tanintézetük, mely szintén megszűnt, néha a retorikán is felül emelkedett.² A szepesváraljai jezsuita gymnasium és convictus is elenyészett. Alább szállott a kegyesrendiek podolini és kis-szebeni iskoláinak jelentősége is, a mennyiben mindkettő teljes gymnasiumból kis gymnasiummá változott; az előbbi, — mint a piaristák első magyarországi állomása — még abban az időben keletkezett, a mikor a 16 szepesi város elzálogosítása következtében Podolin lengyel uralom alá tartozott; az utóbbi Dessewffy István tábornok alapítványának köszöni eredetét s convictusa a XVIII. században a felvidéki nemes ifjak gyűlhelye volt, a mit még most is több főúri növendék arczképe igazol. A kegyes tanítórend Lengyelországból kerülven hozzánk, természetesen először a felvidéken foglalt tért; eredetileg feladatát főképp az elemi oktatásban kereste, de csakhamar kedveltek lettek középiskolái is, melyeknek tanrendszere sokban hasonlított a jezsuitákéhoz, eltért azonban ettől mégis a földrajz, mathesis és experimentális physika behatóbb méltatása által.³

Rózsahegy, Rozsnyó és Rimaszombat régi iskoláinak jelentőségét jóval felülhaladják Lőcse, Késmárk és Besztercebánya. Lőcse és Besztercebánya viszonyainak fejlődése sokban hasonlít az Eperjeséhez; mindkét helyen a protestáns és jezsuita oktatás küzdtek egymással s mindkét helyen sikerült a katolikus és evangélikus iskolának súlyos viszontagságok után egymás mellett fennmaradnia.⁴ Késmárk az a szinte kivételes iskolai városa a felvidéknek, melyben jezsuita iskolának a küzdelem egész idején végig nincs nyoma. Itt az 1533-ban alapított s később Thököly különös pártfogásában részesült lyceum nagy látogatottságnak örvendett, soká theologiai tanfolyama is volt, sőt egy ideig a jogot is tanították benne. Ebben a kárpáti városban már a XVII. században művelte irodalmilag az orvostudományt Perliczy János Dániel s innen származott a nagy botanikus Augustinus ab Hortis. Késmárkon úgy mint Lőcsén a Trotzenhof Bálint goldbergi befolyása alatt fejlődött eredetileg a protestáns iskola, a lőcsei tanács levelezésben is állt vele.⁵ A Thurzó nádor alapítványát is élvező lőcsei protestáns iskola ellensúlyozására a jezsuiták nem csak gymnasiumot, de nemesi convictust is állítottak itt; róluk a minoritákra szállt a katolikus iskola vezetése s ezekről világiakra, kik között kitűnt Bárdosy János nagyérdemű igazgató, a «Supplementum Analectorum Terrae Scepusiensis» szerzője.⁶ A XVIII. század utolsó éveiben Dayka Gábor a költő is itt tanárkodott. Lőcse egyébiránt a XVII. század első felében kifejlődött híres nyomdájával, elterjedt kalendáriumával, krónikájával a magyar bibliographiában nagy szerepet visz. Már 1630-ban itt adta ki Szecezi Molnár Albert «Dis cursus de summo bono» című művét magyarul, 1650-ben Kászonyi Jánostól egyik legrégebb perrendtartási könyvünk jelent meg itt s a XVIII. század elején Comenius Orbis Pictusának magyar fametsző képeivel ékesített

¹ Szilágyi Sándor cikke a Beöthy-féle irodalomtörténetben. I. kötet, 79. l. és Négysesy László cikke ugyanott 295. l.

² Molnár A.: id. m. 550—557. l.

³ Fináczy: id. m. 149. s. köv. l.

⁴ A lőcsei ág. ev. gymnasium csak a múlt század hatvanas éveiben szűnt meg.

⁵ Halász L.: id. m. 9. l.

⁶ Ugyanott 48. l.

kiadása is Lőcsén látott napvilágot. A besztérczebányai protestáns iskola — eltérően az előbbiektől — Schremmel Ábrahám rector útján a Sturm strassburgi iskolájának befolyása alá került. Később itt is megtelepedtek a jezsuiták, kiknek egyik legkiválóbbja, Kollár Ádám történetíró besztérczebányai származású volt; Zólyomból származott s egy ideig Besztérczebányán lakott a nagynevű Bél Mátyás is, a pädagogiai realismus meghonosítója Magyarországon, ki történet-földrajzi művében szülőmegyéje viszonyait is leírta.*

És ezzel elérkeztünk a XIX. századhoz, mely szellemi életünk egész oeconomiáját oly gyökeresen változtatta meg, hogy küszöbén túl szemlémet nem folytathatom többé csupán helyek szerint csoportosítva, hanem a közép-felvidék szerepét nemzetünk szellemi munkásságának különböző köréi szerint megosztva is kell szemügyre vennem.

Az iskola a most múlt században is legszélesebb alapja maradt tudományosságunknak, de minél inkább igényel — műveltségünk előhaladásával — minden társadalmi hivatás iskolai képzettséget is, annál inkább kell a tulajdonképeni tudományos működés előkészítőit a felsőbb fokú tanintézetekben keresnünk. Ilyenekkel közepső felvidékünk nincs gazdagon ellátva; egyetemek és műegyetemekben szegény országunkban e legszélesebb körű főiskolákból egy sem jutott közepső felvidékünkre; van három jogi iskolája és hat hittani intézete: ez minden, a mit felsőbb iskolából a múltak hagyománya gyanánt bír. A középiskolát a két Ratio Educationis, később az Entwurf és még később a középiskolai törvény a XVIII. századbéli állapotokhoz képest hatalmasan átalakította; a gymnasium magába olvasztotta a hajdani philosophiai vagy lyceumi tanfolyamot s feladatkörét megosztotta az új reáliskolával; a népiskolai törvény önállóan szervezte a tanítóképző-intézeteket és létesítette a polgári s felsőbb népiskolákat; a legújabb kor többféle középfokú szakiskolát hozott létre s a haladottabb leánynevelés számára a polgárin felülemelkedő felsőbb leányiskolákat. Mindent összevéve a középső felvidék a XIX. század végén számra nézve s a század elejéhez hasonlítva bizonyára inkább több mint kevesebb középfokú tanintézettel rendelkezik.

A legfontosabb szellemi központok a XIX. század folyamában is a legrégibb iskolák körül formálódtak. Kassa académiájával, papnöveldéjével, népes gymnasiumával, a múlt század utolsó tizedében visszaállított királyi convictusával, reáliskolájával mezőgazdasági tanintézetével iskolai téren is megfelel a felvidék fővárosa címének; akadémiája könyvtarán kívül mint a felvidéki közművelődés és tudományos kutatás hathatós intézete létrejött a felső-magyarországi muzeum. A nemzeti irodalom fejlesztése terén különösen a század első évtizedeiben vitt nagy szerepet, a mikor a «Felső-magyarországi Minerva» s a «Képes Ujság» megindítása folyóirataink történetében szinte korszakot alkotott s a mikor a nemzeti színészet Kassán kapta legerősebb lendületét.

Eperjes collegiuma kivált a század első felében egyike volt az ország legkedveltebb és leghírnevesebb tanintézeteinek; itt tanult Kossuth Lajos, Kazinczy Gábor, Székács József, Sárossi Gyula, a Vachott testvérek, Kerényi Frigyes, Hunfalvy János, Lisznyay Kálmán, Greguss Ágost és Gyula,** míg a katolikus gymnasium ugyanabban az időben Trefort Ágostont számította növendékei közé. Az intézet könyvtárát egy nagy jótevője, Szirmai János

* Marczali cikke a Beöthy-féle irod. történetb. I. köt. 502. l.

** Hörk: id. m. II. köt. 240. l.

gazdagította, de egyes tanárai is becses adalékokkal járultak gyűjteményeihez, mint péld. Hazslinszky herbáriumával. A collegium historiai nevezetességű épülete 1867 óta teljesen kiépült, a gymnasium viszonyait államsegélyvel javította az egyház; legnagyobb nehézségekbe ütközött a jogi tanfolyamnak a haladó kor igényeihez való alkalmazása; a tanítás ismételve szünetelt, végre a megye és a város hozzájárulásával sikerült mégis a négy éves tanfolyam felállítását. A kath. gymnasium is sok akadálylyal küzdött a múlt század 60-as éveii; a megszüntetett tanintézet 1801-ben a ferenczrendiek kezelése alatt nyílt meg újra, de csak mint kisgymnasium, s lassanként, némi makacssággal lehetett csak kifejlesztését főgymnasiummá keresztülvinni;¹ a hatvanas évek óta a tanulmányalap terhére vette át a kormány s világi tanári karral látta el; szép épületét azonban 1890-ben egy, a régi nemes példák nyomdokaiba lépett városi polgár: Szent-Andrássy Lajos nagyszerű hagyományából kapta. Az Eperjesen felállított gör. kath. püspökség védszárnyai alatt nemcsak papnöveldé, de újabban tanítóképző-intézet is létesült, míg az állam tanítónőképezdét létesített itt ugyancsak a század legutolsó éveiben.

Sárospatak is jóformán megtartotta jelentőségét; tanítóképzőintézetét átvette az állam, gymnasium, theologia és jogakadémia fennállanak; az intézet könyvtára meghaladja a 40,000-nyi kötetszámot, tápintézete népes, gyűjteményei gazdagok, saját nyomdája és lapja is van, s a most múlt századbéli évkönyvei a növendékek közt fényes neveket tüntettek föl, így: a Kossuthét s Kazinczy Gáborét, kik itt is tanultak, a Kazinczy Ferenczet, Fáy Andrást, Szemere Bertalan és Miklósét s a Tompa Mihályét.

Lőcsén a katolikus gymnasium vezetése egy ideig a prémontreiekre volt bízva, kiktől a század közepén ismét világiak vették át;² az ág. evangelikus gymnasium helyére a hatvanas években állami főreáliskola lépett. A késmárki lyceumban a theologiai tanfolyam 1854-ben megszűnt,³ a gymnasium azonban tovább virágzott s egy kereskedelmi iskola is keletkezett. Jászóvárott I. Ferencz király visszaállította a premontreiek papnevelő-intézetét. Mint a tudomány érdekeit szolgáló közép-felvidéki intézményekre rá lehet még utalni az alsókubini 60,000 kötetre menő könyvtárra, mely Csaplovics Lőrincz alapítása és a Poprádon s Felkán létesült két tátravidéki muzeumra.

Ha — mint legteljesebb magyar irodalomtörténetünk helyesen mondja — az irodalom megújhodása a XVIII. és XIX. század válopontján közművelődésünk megújhodása lett,⁴ akkor annak vezéralakjaiban méltán látjuk tudományosságunk legújabbkori úttörőit is. Ezek egyikét, még pedig egyik legkiválóbbikát, Kazinczy Ferenczet a középső felvidék joggal a magáénak tekintheti. Biharmegyében született ugyan, de már 7 éves korában a zemplénmegyei Alsó-Regmeczre látjuk költözni atyja lakására; tanulmányait Késmárkon és Sáros-Patakon végzi, Eperjesen és Kassán patvaristáskodik, ez utóbbi helyen jelennek meg első munkái, itt visel előbb megye-jegyzői, majd iskolafelügyelői hivatalt, itt indít folyóiratot s mikor a várost elhagyja, mikor később börtönből kiszabadul, mindig zempléni birtokára tér vissza, ott is lepi meg a halál, ott — Széphalmon — van sírja és áll emléke is. A nyelvújítási mozgalomban Kazinczynak két előkelő fegyvertársa kerül ki még felvidékünkéről: az egyik Helmeczy Mihály, a másik gróf Dessewffy József, ugyanaz a Dessewffy József,

¹ Ruby: id. m. 82. s. köv. l.

² Halász L.: id. m. 49. l.

³ Hörk: id. m. II. k. 197. l.

⁴ Széchy Károly ciklik a Beöthy-féle irod. történetben. II. k. 15 l.

a ki Döbrentey Gáborhoz 1817-ben írt híres bártfai leveleivel ennek a helynek, a melyen összegyűltünk, maradandó irodalmi emléket állított s a ki a magyar tudományos academiának első elnökévé lett, mely méltóságban őt egy másik Dessewffy gróf, Emil, szintén Sárosmegye szülöttje, követte. Az academia által első sorban fölkarolt nyelvtudomány később még két előkelő munkását kapta a középső felvidékről: az egyik a szepesmegyei születésű Hunfalvy Pál, ki kismárki tanársággal kezdte pályáját, a másik a zempléni születésű Ballagi Mór.

Ép oly tekintélyes alakjai 19. századbeli tudományos életünk többi köreiből is azok, kik a középső felvidékről származtak, vagy tevékenységök java-részt e vidéken fejtették ki. Előadásom csak a múlttal foglalkozván, mellőzöm a még élőket. A theologia, egyházjog és egyháztörténet terén: Somosi János, Szilágyi Benjamin István, sárospataki tanárok, Klein Sámuel gölncizi lelkész, Munyay Antal eperjesi collegiumi tanár; a philosophia és aesthetika körében: Vandrák András eperjesi professor, Erdélyi János a költő, sárospataki tanár, Greguss Mihály eperjesi tanár és fia, Ágost, az ismert aesthetikus, a pädagogus Fáty András; a történészek és archæologok sorában Csengeri József, Vályi Nagy Ferencz, Henszlmann Imre, Pulszky Ferencz és Ipolyi Arnold, mint besztercebányai püspök; a geographusok közt: Vályi András és Hunfalvy János.

A jog- és államtudományok, a közgazdaság és politika tere is nagy nevekkel gazdagodott erről a vidékről; a század elején, mint közgazdasági irodalmunk úttörője tűnik fel a szepességi Berzeviczy Gergely; Patak professorai közül Kövi Sándort, Szeremley Gábort, a kassaiak közül Vuchetichet, Frank Ignácot, Schnierer Aladárt kell főképp megneveznem; a már említett gróf Dessewffy József «A hitel taglalata»-val, mint politikai író lett emlékeztetéssé s mint politikai író és szónokot vesztettük el túlkorán gróf Dessewffy Aurélt. A zempléni Kossuth Lajos, mint publicista, politikai szónok és mémoire-író egész századára fényt vet, a szintén Zemplénben született Trefort Ágoston a közgazdasági, politikai és essay-irodalmat egyaránt gazdagította munkáival; a családjára nézve bártfai származású, először Besztercebányán feltűnt Grünwald Béla korai elhunytá egyaránt veszteség volt a publicistákra, a közgazgatás tudományára s a történeti irodalomra nézve.

Végül constatálnunk kell, hogy a bennünket legközelebből érdeklő orvos és természettudományok fejlődése is sokat köszönhet hazánk e részének. Különösen szembetűnő az a nagy munkásság, melyet e vidék fiai a botanikában kifejtettek; szinte hajlandók vagyunk hinni, hogy a természet gazdag változatossága az, a mi itt a vizsgálódó elmét a növények világára tereli. Főképp a Szepesség járt e téren elől; Genersich a század legelső évében írta le Szepes flóráját; őt követte Kalchbrenner Károly, majd Hazslinszky Frigyes, a ki kismárki születésű volt, de az eperjesi collegiumnak volt hosszú időn át büszkesége, végül Scherfel Aurél, a ki nem csak mint botanikus, hanem mint vegyész is ismeretes volt; ezekhez csatlakozik az abauji eredetű Hanák János piarista. A zoologia Frivaldszky Imrét, a geologia Zipser Andrást köszönheti a középső felvidéknek, míg orvostudományunk is innen kapta három jeles vezérmunkását: Bókai Jánost, Scheuthauer Gusztávot és Markusovszky Lajost.

Mint már említettem, előadásom nem terjeszkedhetik ki még élő jeleinkre. De egy kivételt Önök bizonyára megengednek nekem, azt, hogy megemlékezzem arról a férfiról, a kit szülővárosa, Bártfa, ép e napokban része-

sített a polgártársainktól eredhető kitüntetések legszebbikében: a hazai orvos-tudományunk, egészségügyünk és különösen vándorgyűléseink körül hervadhatatlan érdemeket szerzett Chyzer Kornélunkról!

Ezek után nem marad más hátra, mint az előbbieken ismertetett múlt jellegzetes vonásaival tudományos életünk jelen viszonyait s jövő feladatait állítani szembe.

Ha szellemi életünk oeconomiájának gyökeres megváltozásáról szoltam előbb, ez alatt főképp nemzetünk szellemi életének rendkívül erőteljes összpontosítását értem, mely a most múlt század folyamában ment végbe s a peripheria szerepét a tudományos élet berendezkedésében is szükségkép háttérbe tolta. Nem tagadható, hogy a nemzeti cultura legnagyobb céljai csak hatalmas erőfeszítéssel valósíthatók meg s hogy ilyen hatalmas erőfeszítés az erőeknek egy központba való egyesítését bizonyos határig föltételezi; de az is kétségtelen, hogy e központosításnak nem szabad az állandó hypertrophia jellegével birnia, mely szükségkép a többi tagok elvértelenedésével s elernyedésével jár és az egész szervezet élénk és egészséges vérkeringését akasztja meg. Nekem úgy látszik, hogy mi e tekintetben a legutóbbi időben tényleg kissé túlmentünk a határon, nem is annyira állami intézkedéseinkkel, mint inkább egy a közfelfogásban mutatkozó áramlat következményeképpen, a mely-lyel eddig szembeszállani csak kevesen találták szükségesnek.

Nem ilyen vagy olyan, jogosult vagy jogosulatlan vidéki aspiratiók kedveért, nem is a múltak iránti kegyeletből, hanem szellemi életünk egészséges fejlődése, közműveltségünk és tudományosságunk haladása érdekében szembe kell szállani azzal a felfogással, mely azt hiszi és hirdeti, hogy igazi szellemi élet csak a fővárosban van s a melytől hajtva minden magában hivatást érző vagy képzelő szellemi erő feltartóztathatatlanul igyekszik a fővárosba jutni. Ez az áramlat megtermette a maga jó gyümölcseit fővárosunk rendkívül öröndetes fejlődésében nemcsak a gazdasági és társadalmi téren, hanem a szellemi munkásság élénksége, intensivitása mellett sokszerűsége tekintetében is; de most már némi ellensúlyozásáról kell gondoskodnunk.

Nálunk a soknyelvűsége, a nemzetiségek némely körében lappangó centrifugális törekvésekre való tekintettel, mint a nemzeti cultura egységének leghatalmasabb megvalósítóját szokták a szellemi összpontosítást követelni és előmozdítani; hogy legyen egy nemzeti műveltségtől, nemzeti szellemtől át- meg áthatott központ, a mely ezt a szellemet az egész országra erőteljesen sugározta szét. Bármily tetszetős e követelés, nagy tévedés is rejlik benne. A központ ereje sohasem lehet oly nagy, hogy minden az országban létező fejlődésre és törekvésre vezetőleg, kormányzólag, mérséklőleg vagy előmozdítólag hasson ki. Ha nem gondoskodunk nemzeti szellemtől áthatott erős vidéki központokról, annál nehezebb lesz a nem magyar nemzeti szellemű törekvéseknek gátot vetni, vagy azokat jobb útra terelni. S maga a teljesen nemzeti szellemű munkásság és szellemi élet is nélkülözni fogja a kellő mélységet, a gazdag változatosságot, kénytelen lesz számtalan becses erő és művelődési elem fölszívódásáról lemondani, ha az ország nagy területe számára a fő, a nagy központtal élénk kölcsönhatás és anyagsere viszonyában álló kisebb központokat nem létesítünk.

Némely kedvező jelenség mutatja e fölfogás térfoglalását a legújabb időben, annak hangsúlyozása talán helyén való volt épen azok után a visszaemlékezések után, melyekkel előadásomban foglalkoztam és bizonyynyal visszhangra számíthat annak a testületnek a gyűlekezetében, a mely több mint

egy félszázad óta ad a maga vándorgyűléseivel böles példát arra, hogy tudományos életünknek a vidék megismerésére és a vidéki erők felhasználására is ki kell terjeszkednie. S nekem valóban erős meggyőződésem, hogy bár iskolai és közművelődési intézményeink fejlesztésével és szaporításával lehet és kell első sorban hatnunk a vidék szellemi életének erőteljesebb szervezésére, nagyon sokat tehetnek e czél érdekében a társadalmi tényezők és a tudományos körök is, ha egyfelől ébrentartani igyekeznek azokat a hagyományokat, melyek az egyes országrészek, az egyes vidéki helyek kulturális hivatásába vetett hitet megerősíteni, törekvéseiknek lendületet adni alkalmasak, másfelől ezeket a törekvéseket személyes érintkezés segítségével is irányítják s a nemzeti kultúra munkájának nagy gépezetébe belekapcsolják.

Egy másik nagy változás, a melyet szellemi s különösen tudományos életünk mai állapota az előbbieken változtaltal szemben föltüntet, az egyháznak s a vallásnak a tudományhoz való viszonyában mutatkozik.

Láttuk, hogy ez az országrész, a melynek egyik ősi városában összegyűltünk, legfényesebb és legemlékezetesebb szerepet tudományos életünk történetében akkor vitt, a mikor a tudományok művelése és terjesztése legszorosabb kapcsolatban állott az egyház működésével, a mikor az iskola úgy szólván előpitvara volt a templomnak, a tanítás legerősebb fegyver az egyházak egymással való küzdelmében, s a tudományos műveltség becsét mindenkifőlott ama szolgálatok szempontjából ítelték meg, melyeket vele a vallás terjesztésének, az egyház megerősítésének lehetett tenni.

Ez az idő elmúlt, nem oly értelemben, mintha ma iskola és vallás közönyösen állanának egymással szemben, mintha a törekvés általánosan elfogadott czélja az volna, hogy a tanításból minden vallásos elem kiküszöböltessék, s a tudomány a maga uralmát a saját teréről kiszorított vallás helyére építse föl. Az ilyen tendenciát megtagadandónak vélem nemcsak a vallás és egyház érdekében, nemcsak a kegyelet és méltányosság amaz érzelme nevében, mely föllázad az ellen a gondolat ellen, hogy a tudomány hadat üzenjen annak a pártfogójának, mely zsenge korában dajkálta, ápolta, nagyra nevelte; ezt a tendenciát megtagadandónak vélem magának a tudománynak érdekében, a melynek ily törekvéssel való azonosítása egyértelmű annak diszcreditalásával mindazoknak a millióknak szemében, a kiknek lelke a vallás támaszától elszakadni nem akar.

A szellemi anarchia növekvése és terjedése végfolyamatban ép úgy megtámadja a tudományt, mint a vallást. A skepsis ma már majdnem ugyanoly mértékben kezdi aláásni a tudomány alapjait, mint a valláséit. A tanultság csömöre egyre termi a kisebb-nagyobb Faustokat. A Dubois Reymond «Ignorabimus»-át, mely semmi egyéb nem volt, mint férfias és őszinte beismerése a tudományos kutatás véges voltának, nyomon követte a Brunetiére famosus kijelentése a tudomány bekövetkezett csődjéről, határtalan öröme mindazoknak, a kik a tudománnyal való illetén leszámolást mindenkifőlott kényelmesnek találják; és a mai kornak talán mértéken túl is csodált, sőt bálványozott bölese s reformátora, Tolstoj Leó, már nem állotta a tudós embereket egyáltalán mint olyan «megromlott értelmű lényeket» tüntetni föl, «a kik csupán nagy önhiúsággal vannak eltelve».*

A változást tehát nem akarjuk olyannak tekinteni, a mely ellenséges viszonyt létesített volna tudomány és vallás, iskola és egyház között, de

* «Mi a művészet?» cz. műve 119. l.

elfogadjuk annak következményét annyiban, a mennyiben helyeseljük, hogy vallás és tudomány egymás mellett megállva és fejlődve, egymást nem zavarva s egymás területét tiszteletben tartva, céljaikat a maguk eszközeivel, hamás-más úton is, de a végeredményben: az emberiség erkölcsi és szellemi értékének valódi nemesbülésében találkozva valósítsák meg.

Es nem állíthatja senki, ki az igazsággal összeütközésbe jönni nem akar, hogy a tudomány amaz újabb korszaka, melyben az nem áll többé úgy, mint a nagy vallási küzdelmek idejében, egészen és kizárólag az egyház szolgálatában, a tudomány feladatait magasztos, ideális vonásuktól megfosztotta s körében tisztán a hasznosságot tette volna uralkodóvá, a tudomány művelését méltóságából és nemességéből kivetkőztette, a tanulást merő βαναυσον-ná, mesterségszerűvé alacsonyította volna le.

A tudomány ma ép úgy szolgálja az egyházat, a melynek a maga körében tudományos képzettségű férfiakra szintén nagy szüksége van, mint szolgálja a hazát, nem csak az állami célok ellátása körül szükséges ismeretek szolgáltatásával és tökéletesbitésével, de azzal is, hogy a nemzeti lélek önismeretere vezet s hogy viszont annak megnyilatkozására új meg új tért nyit. Mig így a tudomány magába fogadja a nemzeti ideált, sohasem zárkózhatik el az emberiség közös ideáljai, a humanismus, a civilizáció terjesztése, a népeknek közös, magasztos célok érdekében való egyesülése elől.

A magyar orvosok és természetvizsgálók egy előbbi vándorgyűlésén, a brassóin, egy tudós előadó, hivatására nézve lelkész, kifejtette különösen a természettudományok ethikai vívmányait az emberek s emberfajok egyenlőségének fölismerése és érvényesítése terén; kimutatta, hogy a rabszolgaság eltörlése, az örültekkel való embertelen bánásmód megszüntetése, a boszorkányságban való hit megdöntése, a nő helyzetének és jogainak méltányosabb megítélése lényegökben nagyrészt a természettudományi megismerés eredményeire vihetők vissza.*

Suess Ede, a kitünő geologus és politikus, nem rég egy parlamenti beszédjében így szólt: ** «Es hat gar keine Zeit gegeben, in welcher für die Fortschritte der Wissenschaft so viel Heldenmuth, so viel Hingebung von allen gebildeten Nationen aufgewendet wurde, wie heute, und wenn sie hier Klagen über den Mangel an Idealismus hören, dann ist der Grund ein anderer; weil sie ihn nicht sehen inmitten der Staubwolken, welche durch den Kampf der Parteien, der Classen und Nationalitäten erregt werden».

Kell-e példákat keresnünk ez állítás igazolására? Nem élnek-e legélénkebb emlékezetünkben, mint napjainkban átélt dolgok azoknak a tudományos kutatóknak élményei, a kik ismeretlen égövek minden veszélyeivel, gyakran öldöklő égaljával, nélkülözésekkel és szenvedésekkel, sőt vad népek fegyvereivel szembeszállottak, nem a régi és modern conquistadorok hódító célzattal, hanem azért, hogy ama vidékek tudományos feltárását munkálják az egész emberiség számára? Hát még a sarkvidéki utazók, a kik az elpusztulás minden nemeiközött talán a legrettentőbbnek gondolatával megbarátkozni készek voltak az örök jég sívár birodalmában s annak gyakran áldozatai is lettek csak azért az egy célért, hogy a föld megismerésének határait valamivel tovább tolják! Avagy gondoljunk a tudóra, a ki az emberiséget pusztító kór legyőzésére szolgálni hivatott szer még ismeretlen s talán romboló hatását saját magán

* Obert Ferencz az 1892-iki congressuson (I. Munkálatok, XXVI. gyűlés).

** Az osztrák Reichsrath 1896 november 30-iki ülésében.

próbálta ki, a fiatal orvosra, ki, midőn viruló élete a legöldöklőbb járvány egy véletlen, elszigetelt fölmerülésének áldozatául esett, végpercei kinjait hidegvérrel elemezte s irta le a kórkép teljessége kedvéért, a tudomány használatára.

Valóban, az egész emberiség javát szolgáló tudomány céljaiért való önzetlen és odaadó lelkesedés ama példáival szemben, melyeket napjaink felmutatnak, megszűnik minden aggodalom arra nézve, mintha a tudomány megerősödött uralma lelki életünket sivárabbá tette volna. A tudománynak is megvan a maga idealismusa, a melynek szolgálatában minden nagy, alkotó, regeneráló erő, mely az emberi lélekben lakozik, tág tért és hathatós indítást talál az érvényesülésre; önmegtagadás és önfeláldozás, heroismus és martyrium ki nem vesztek, meg vannak ma is bennünk s a tudomány ideáljaiért is képesek tettere kelni.

Mert a tudomány szolgálatában is igaznak fog bizonyulni mindig, a mit a kitünő olasz író Pasquale Villari nem rég e szavakban foglalt össze:

«La nostra vita ha bisogno di vedere ardere perenne dinanzi a sè la fiamma dell' ideale, cui vuole essere sacrificata, perchè da questo sacrificio essa riceve il suo valore e la sua dignità, perchè senza di esso non vale la pena di essere vissuta.»*

(Életünknek szüksége van rá, hogy mindig maga előtt lássa lobogni az ideál lángját, azét az ideálét, a melynek szenteli s áldozza magát, mert ez az önáldozat adja meg valódi becsét és méltóságát, a mely nélkül az élet meg nem érdemelné, hogy végig éljük.)

Abban a reményben, abban a meggyőződésben, hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése, mint mindenütt, úgy különösen ezen, a szellemi javakért vívott önfeláldozó küzdelmekről megszentelt földön, a tudomány nemes ideáljainak is becses szolgálatokat fog tenni, a XXXI-ik vándorgyűlés tanácskozásait ezennel megnyitottaknak nyilvánítom.

* Pasquale Villari: Girolamo Savonarola e l'ora presente (Rivista d'Italia vol. II. fasc. VII.).

